

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ «ТАЗА» КОНЦЕПТІСІ СЕМАНТИКАСЫН ФРЕЙМДІК ТАЛДАУ

*Ерназарова З.Ш.¹, Ерназарова Г.Ш.²

^{*1}фил.ғыл. док., профессор, КИМЭП Университеті
Алматы, Қазақстан, e-mail: ezauresh@kimer.kz,

² фил.ғыл. канд., Қорқыт-Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университеті
Қызылорда, Қазақстан, e-mail: guliya-09@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі *таза* категориалды концептісі зерттеледі.

Зерттеу мақсаты – категориалды сипатқа ие этникалық *таза* концептісін когнитивті – семантикалық тұрғыдан зерттеу, сипаттау.

Зерттеу әдістері ретінде дефинициялық компонентті талдау, фреймдік-семантикалық талдау, лингвомәдени талдау әдістері қолданылды. «Таза» сөзінің дефинициялары түсіндірме, синонимдік және фразеологиялық сөздіктерден, Алматы қазақ тілі корпусынан тілдік қолданыстар түрінде жаппай теріліп алынды. Тілдік материалдар ортақ категориалды белгі «таза» семасының көрінісіне қарай сараланды. Өйткені ортақ «таза» семасы «таза» - «лас/кір», «адал»-«адал емес», «әділетті»- «әділетті емес» қарама-қарсы ұғымдары қатысатын тілдік қолданыстарда айқындалады. Зерттеу жұмысында «таза» сөзінің семантикасы еркін және фразеологиялық сөз тіркестер құрамында талданды, синонимдік қатардағы мағыналық ерекшелігі анықталды.

Мақалада ұлттық дүниетаным мәдениетінің көрінісі *таза* концептісінің контекстуалды қолданыстарына баса назар аударылды. Концепт когнитивті құрылым болғандықтан, фреймдерге жіктелді. Сондықтан тілдік қолданыстарға фреймдік талдауға басымдық берілді. Фреймдік –семантикалық талдау жұмыстары таным объектілерін таза/кір/лас/адал деп бағалау қазақ тілінде категориалды этникалық *таза* концептісін қалыптастырғанын нақтылады. *Таза* концептісі антропоэктілік парадигмасында қазақ халқының өмір сүру ортасымен, тұрмысымен, әлеуметтік, философиялық көзқарастарымен тығыз байланыста қалыптасқандықтан, күрделі семантикалық құрылымға ие.

Зерттеу нәтижесі тіл иесінің танымында жаңа ақпаратты концептілер жүйесінде категоризациялайтын этникалық таза концептісінің ұлттық сипатын негіздеді.

Зерттеудің теориялық маңызы – қазақ лингвомәдениеттану саласын ұлттық дүниетаным мәдениетінің концептуалды бейнесін сипаттайтын зерттеулермен толықтырды.

Зерттеудің практикалық маңызы тілдік материалдары мен тұжырымдарды лингвомәдениеттану саласы бойынша зерттеулер мен дәріс оқуда, қазақ тілін екінші тіл ретінде оқытуда қолдануымен анықталады.

Тірек сөздер: таза, мәдениеті, дүниетаным, категориалды концепт, семантика, фрейм, слот, этникалық концепт

Негізгі ережелер

Тіл мен мәдениеттің байланысы әр ұлттың дүниетанымында білім жиынтығы концептілер түрінде бейнеленетіні ғылымда мойындалған тұжырым. Әр ұлттың мәдениетімен, өмір сүру ортасымен байланысты қалыптасқан ерекше концептілер және этникалық концептілер бар. ерекше концептілер тек сол ұлтқа тән әлемді қабылдау мәдениетін бейнелесе, ал этникалық концептілер әртүрлі мәдениеттерде болғанымен, кейбір ұлттық

таным мәдениетінде басымдыққа ие құндылық болса, бір ұлттық мәдениетте ондай салмаққа ие болмауы мүмкін.

Қазақ тілінің аксиологиялық құндылықтар жүйесі арнайы зерттеу нысандары болғанымен, әлемді бағалау, ақпаратты қабылдау барысында тірек концептілерді анықтайтын категориялық белгілер тұрғысынан бағалайтын категориалды концептілердің жүйесін, мазмұнын талдау маңызды.

Солардың бірі таза концептісі. Таза концептісі категориалды өлшем ретінде барлық тілде бар деп айтуға болады. Әрекеттің ережеге сай, танымқа қалыптасқан құндылықтарға сәйкестігін анықтау, бағалау барлық халыққа тән. Қазақ халқының таным мәдениетінде әр нәрсені тура атау, шынайы бағалау жоғары бағаланған. «Тура сөзде туған жоқ», «Бас кеспек болса да, тіл кеспек» жоқ деген мақалдар соның дәлелі деп айтуға болады.

Тілдік тұлғаның әрекетін, ойын бағалауда категориалды этникалық концептілерді зерттеу ұлттық таным мәдениетін реконструкциялаудың міндетті компоненті болып табылады.

Қазақ тіл білімінің лингвомәдениеттану саласында категориалды этникалық концептілерді зерттеу жалпы орта білім беру бағдарламалары мен оқулықтар мазмұны негізделетін рухани құндылықтар жүйесін анықтауға негіз болады.

Кіріспе

Қоғамның дамуына қарай тіл иесінің мақсаты мен қажеттіліктері әр уақытта ұлттық дүниетанымның концептуалды жүйесімен толық үндесе бермеуі мүмкін. Сәйкессіздік пен одан туындайтын қайшылықтарды анықтайтын - ұлттық танымдағы категориалды концептілер жүйесі.

Категоризациялау таным үдерісі тілде *таза сөз, таза адам, таза жұмыс, таза байлық, таза ақша, таза еңбек, таза іс, таза жүрек, таза баға* сияқты концептуалды мазмұндағы тіркестерді қалыптастырған.

Зерттеу нысаны – ұлттық санадағы тірек концептілердің мазмұндық құрылымына объективті шындықтан қабылданған ақпараттың сәйкестігін бағалайтын *таза* категориалды концептісін бейнелейтін тілдік бірліктер.

Зерттеу өзектілігі – ұлттық танымда қалыптасқан категориалды концептілер мен оларды бейнелейтін тілдік бірліктерді анықтау

Концептуалды жүйені реконструкциялаудың қажеттілігінен көрінеді.

Зерттеу мақсаты- *таза- таза емес* бағалаушы категориясының ұлттық дүниетаным мәдениетін құрайтын категориалды концепт екенін дәлелдеу.

Материалдар мен әдістердің сипаттамасы

- *Таза* концептісінің мазмұнын құрайтын тілдік бірліктерді анықтау үшін мына әдістер қолданылады: *таза* сөзінің түсіндірме сөздіктерде берілген дефиницияларына компонентті талдау жасау, тірек семаларын анықтау; *таза* концептісінің тұрақты сөз тіркестерін құраушы доминанттық қызметін талдау, квазисинонимдерін анықтау;

- Алматы қазақ тілі корпусынан «таза» сөзі кездесетін қолданыстарды теру, сөз тіркестерін бөліп алу, мағыналарына қарай топтастыру;

- таза сөзінің қолданысын сөйлеу жағдаяттарына қарай контекстік талдау жасау, сөйлеу жағдаятының тән типтік белгілерді анықтау үшін фреймдік талдау жүргізу (бинарлы қолданыстар).

Әдебиеттерге шолу

Лингвомәдениеттану саласында концепт ұғымын бірнеше аспектіде: ұлттық дүниетаным мәдениетінің ерекшеліктерін жеткізуші, сақтаушы білім қоры ретінде және ұлтты басқалардан ерекшелейтін белгілер жүйесі ретінде бағалау З.Қ.Ахметжанова, Н.Уәли, Ж.Манкееваның зерттеулерінде ғылыми тұжырымдар ретінде қалыптасты [1; 2; 3]. Концептіні зерттеудің лингвомәдени бағыты тілдің ақпаратты сақтаушы қызметіне сүйенеді. Тіл халықтың даму тарихындағы әлемді тану, қабылдау тәжірибесін сақтайды, келесі ұрпаққа береді [1, 216.]. В.И.Карасик концепт ұлттық дүниетаным мәдениетін талдайтын тірек ұғым болғандықтан, оған ұғымдық, бейнелеушілік, бағалаушылық мағыналық компоненттер тән деп көрсетіп, бағалаушылық компоненттің концепт ядросын құрайтынына назар аударады [4, 104 б.]. З.Қ.Ахметжанова лингвомәдени концептіні халықтың ойлау мәдениетінің негізі деп сипаттап, әлемнің тілдік көрінісін халықтың дүниені тануы, өмір салты, сөйлеу әрекеті, аксиологиялық құндылықтары тұрғысынан қарастыру ұлттық дүниетаным мәдениетін құрайтын концептілер жүйесін анықтауға әкеледі деп есептеді [1, Б. 23-25]. Ғалым лингвомәдениеттану саласын ұлттық дамуымен бірге өзгеріп отыратын идеографтық сипаттағы мағыналардың ауысуы деп бағалайтын Ю.С.Степанов, А.Вежбицкаялардың тұжырымдарын қазақ тіліндегі тілдік бай материалдармен дәлелдеді [5; 6]. Ол қазақ халқының аксиологиялық құндылықтары жүйесін негіздеді, тірек аксиологиялық концептілерді анықтаудың әдістемесін қалыптастырады. Біздің зерттеуіміз үшін З.Қ.Ахметжанованың лингвомәдени концептілер мазмұнын құрайтын аксиологиялық құндылықтар пікірлері маңызды. Ғалым қазақтың ұлттық дүниетаным мәдениетінің аксиологиялық концептуалды жүйесін құрайтын намыс, қанағат, қонақжайлық, толеранттылық сияқты концептілерін жан-жақты талдады [1].

Когнитивтік лингвистикада концепт түрлерін топтастыруда, жүйелеуде түрлі аспектілер басшылыққа алынады. Н.Н.Болдырев концептіні құрылымдық аспектіде қарапайым және күрделі, мазмұнына қарай тақырыптық, опрециондық топқа бөледі [7, Б. 20-21]. М.В.Пименова базалық концептілер, релятивті концептілер, дескриптор-концептілер деп бөліп, оларды іштей бірнеше топтарға жіктейді [8, 130]. В.В.Карасик категориялық өлшемдер қызметін атқаратын концептілерді базалық концептілерден ажыратады. Бұл концептілер адамның өмір тәжірибесі негізінде қалыптасқан білім қоры, құбылыстарды, заттарды, оларға тән белгілер мен қасиеттерді танудың, бағалаудың құралдары болып табылады. В.В.Карасик оларды параметрлік (кеңістік, уақыт, белгілік, қозғалыс), экзистенциалды (бақыт, еркіндік, бақыт, махаббат, әділдік), модальді бағалаушылық концептілерге ажыратады [9, 32 б.]. В.И.Карасиктің пікірінше, адамның әрекетін бағалайтын - нақты сөйлеу жағдаяты, ұлттық дүниетаным концептілері мен жеке тәжірибесі. Сөйлеу жағдаяттары қайталанатын, сондықтан оларға типтік

белгілері тән. Санада анықталған типтік белгілердің вербалды түрі тілдік бірліктер түрінде көрінеді. Егер зерттеу мақсаты белгілі бір қоғамның даму кезеңінде тілдік тұлғаның әрекетін модельдеу болатын болса, адам белгілі бір этникалық топтың өкілі ретінде топқа тән этномәдени белгілердің иесі ретінде бағалануы керек.

Адам әлеммен генетикалық жолмен берілген және белгілі бір этникалық топ ішінде өмір сүру барысында жинаған тәжірибесіне сүйеніп байланысады. Адам санасына көпқабатты күрделі байланыстар тән. В.В.Карасик сөз мағынасы мен концептінің арасындағы байланыстың мазмұнын адамның сезім дүниесімен, сөзбен аталатын зат не құбылыспен байланысты қалыптасқан адамның жеке тәжірибесі анықтайды деп есептейді. Ғалымның айтуынша, тітіркендіргіштердің бірдей болуына қарамастан, мәдени құндылыққа ие сөздер әр адамда әртүрлі ассоциациялар тудыруы мүмкін. Алайда олардың арасында ұқсастықтар мен қайталаулар көп кездеседі. Оларды қалыптастыратын, реттейтін құралдар – концептілер жүйесі бар [9, 40 б.]. Сөйлеу жағдаяты, сөздің қолданысы адам санасында қалыптасқан білім қорымен байланысып, ассоциациялар туғызады. Сөйлеу жағдаятындағы өмір шындығы мен концептіні құрайтын мазмұндық элементтер үнемі дәл келе бермеуі мүмкін. Оны анықтайтын адамның сөйлеу жағдаятына қатынасы. Ал бұл қатынас тілдік бірліктер түрінде көрінеді.

Лингвомәдени концептілерге этномәдени сипат, гетерогенділік (әртүрлілік), белгілердің көптігі, мағыналық күрделі құрылымдық сипат, лексикалық қабаттарда көрінуі, парадигмалық қатар құрауы, бай синтагмалық тіркесімдер құрауы, сонымен байланысты ассоциативті мағыналық байланыстардың символ, бейне түрінде көрінуі тән болып келеді [9, 22 б.].

Лингвомәдениеттану саласын дамытқан жетекші ғалымдардың еңбектеріне жасалған шолу бойынша *таза* категориалды концептісін зерттеу барысында басшылыққа алынатын негізгі ұстанымдар:

- ұлттық дүниетаным концептілерін бірнеше топқа ажыратылады. Тіл иесінің бағалаушы қарым-қатынасын білдіретін концепт түрлері категориалды концептілер деп бөлінеді;

- ұлттық дүниетаным концептілеріне семантикалық ерекшеліктер тән. Олардың анықтайтын этникалық топтың элем туралы көзқарасы мен философиясы, өмір сүру салты;

- *таза* коцептісін жеткізетін тілдік бірліктерді жинау, талдауда мына критерийлер басшылыққа алынады: концепті лексикалық күрделі қабатқа ие, оған гетерогендік сипат тән, парадигмалық қатары бар, синтагмалық тіркестерге тұрақты сипат тән, ассоциациялық өріс құрайды, бейне, символдық сипатқа ие.

Талқылау

Зерттеу барысында Алматы қазақ тілі корпусынан «таза» сөзімен тіркескен 300 жуық тілдік қолданыстар анықталды.

1. «Таза» сөзінің сөздіктегі дефиницияларын талдау оның затқа тән әртүрлі сапа мен белгілерді сипаттайтынын байқатады: 1) қоспасыз, қосымша

заттарсыз: таза су, таза бұлақ; 2) мүлтіксіз, тап-тұйнақтай, мұнтаздай: таза үстел, таза үй; 3) табиғи, қоспасыз: таза мақта өнімі; 4) өзіне үнемі қарайтын: таза адам; 5) бос, ішінде басқа зат жоқ: таза кесе; 6) көп қолданылмаған: таза құрылғы; 7) басқа жанрмен араласпаған: таза миф/ертегі/әңгіме/ саяхат; 8) арын кірлетпеген адам (ауыс): таза адам; 9) ұрланбаған (ауыс): таза ақша; 10) оңай жолмен табылмаған дүние, байлық (ауыс): таза еңбек; 11) көңілінде қара ойы жоқ (ауыс): таза ниет; 12) басқа тілмен шұбарланбаған; таза тіл, таза қазақша; 13) басқа өмір салтымен араласпаған: таза көшпенділік; 14) өз ісіне адал берілген: таза суретші, таза мұғалім; 15) сезімнің кірлемей: таза махаббат, таза достық.

2. *Таза* сөзінің қолданысы адам санасындағы қалыптасқан идеалдардың сақталу-сақталмауын анықтаумен, бағалаумен байланысты. Әр заттың, құбылыстың, қасиеттің, әрекеттің адам танымында орныққан идеал нұсқалары бар. Олардың әрқайсысы жеке концептуалды құрылымға ие. Барлық сөйлеу жағдаятында концептуалды құрылым компоненттері тең дәрежеде кездесіп, анықтала бермейді. Оларды анықтайтын, бағалайтын - сөйлеушінің білім қоры мен тәжірибесі. Назар аударылған объект танымдағы идеалды концептіге толық дәл келсе, «таза» сөзімен бағаланады, ал дәл келмесе, қарама-қарсы мағынадағы *лас, кір, қара, надан, нашар, жаман, арам, оңай, шұбарланған, аралас* сияқты сөздермен сипатталады: таза ойлау, таза жүру, таза сөйлеу

3. *Таза* сөзінің синонимдік қатарын тазартылған, мінсіз, тот баспайтын сөздері мен сөз тіркестері құрайды. *Таза* сөзінің квазисинонимдермен қолданысы объектіге тән негізгі қасиетті нақтылап, дәлдікті нығайту үшін қызмет етеді: (*Бәрі де жинақы, таза, ретті болса екен дейді*); *таза* /*тәрбиелі, жинақы (таза, тәрбиелі бала)*. Екі мысалда негізгі ақпарат жинақы, ретті сөздерімен берілген, ал «таза» сөзі олардың сапалық дәрежесін күшейтіп тұр. Екінші мысалда ақпараттық салмақ *тәрбиелі* сөзінде берілген. Ал *таза* сөзі оның маңызын күшейту қызметін атқарады. Тәрбиелі сөзін алып тастасақ, сөйлемнің ақпараттық салмағы төмендейді.

Таза сөзінің түр-түспен байланысты реңк дәрежесін анықтау мақсатында қолданылуы:

Халықаралық ауқымда алып қарасақ, саясатта ашық көк түсті ту көтерген халық барынша сеніммен, түсіністікпен қабылданады және таза көгілдір түс біздің халықтарымыздың этно-мәдени бірлігін білдіреді әрі бір мезетте мемлекеттің тұтастығын меңзейді.

Таза сөзінің мағынасы сөйлеу жағдаяттарында қарсы мағыналы сөздердің қолданылуымен анықталады: таза-кірсіз (*Баласы кірсіз, таза болғанын қалаушы еді*); таза-усыз *нитроқосылыстарды таза күйінде қолдану жарылыс өнімдерінің улылығына байланысты шектелген*.

4. *Таза* сөзінің контекстуалды мағыналарда жұмсалуды жиі кездеседі: 1) әрекетті бағалау, құқықтық нормалардың бұзылуы/сақталуын жеткізу мағынасында қолданылуы: (*Оның үстіне ФИФА-ның шешімімен Өзбекстан құрама командасы ФИФА-ның fair play сыйлығына (футболды дамытуға қосқан үлесі мен таза ойын үшін беріледі, ие болды)*). Сөйлемде *таза ойын*

тіркесі ережелер сақталатын және сақталмайтын ойындарды ажырату үшін қолданылып тұр;

2) *таза* сөзімен «тек, қанның тазалығы» түсінігі де бар: «көк» (*таза*) қанды: («*тюрки голубой крови*») түркілерді «көк түрк» деп атауы заңды деушілер де (мәселен, А. Н. Бернштам) бар.

5. *Таза* сөзінің номинативті сөз тіркестерін құрауы: таза масса, таза металдар, таза монополия, таза өнім таза пайда, таза себінділер, таза су, таза табыс, таза ұлттық өнім.

Таза сөзінің ұғымдардың номинацияларын беруде қолданылуы жалпы ұлттық дүниетаным мәдениетінің концептуалды жүйесін құрайтын бағалаушы категориалды концепт болып табылатынын негіздейді.

Таза сөзінің денотаттық мағынасының сақталуы-сақталмауына қарай жасалған талдау барысында төмендегідей семантикалық байланыс түрлері анықталды: 1) қоспасыз; 2) әрекеттің нормаға сай келмеуі; 3) қасиет, қабілетке толыққанды ие болу; 4) тұрақты қолданыстар.

Қазақ тіліндегі *таза* сөзінің әрекеттерді сипаттаушы мағынасын сөйлеу жағдаятымен байланысты білім қорын қатыстырмай түсіндіру мүмкін емес.

Таза жүру, таза жеңу - предикатты тіркестердің қалыптасуы қоғамда қабылданған ережелердің бұзылуы орын алған жағдайды танымда қалыптасқан идеалды ассоциацияларды оларға қарсы қойып, бағалаудан туады. Бұл сөйлеу жағдаяты туралы білім қорымен байланысты. *Таза* сын есімі барлық әрекет түрлерін атайтын етістіктермен еркін тіркеседі: таза жеу, таза сөйлеу, таза бару, таза келу, таза жүгіру, таза оқу, таза жауап беру, таза шығару және т.б.

Когнитивті лингвистикада фреймдік семантика теориясы сөз мағынасын сөйлеу жағдаяты немесе мәнмәтінмен байланысты анықтауға көмектесетін білім қорын құрылымдауға мүмкіндік береді [10].

Таза сөзінің семантикасын ядролық орталық қосымша заттарсыз құрам деген фрейм құрайды [11].

1. Таза су (көрпе, аула, бұлақ) - физикалық заттар араласпаған (құм, тастан таза)

2. Таза миф (саяхат, әңгіме, сөз) – басқа бір жанр элементтері араласпаған.

3. Таза жүру (моральдік ұстанымдар) - көпшілікпен қабылданған ережелерден аспаған.

4. Таза шебер (пейіл, ой, көшпенділік, қазақы) - идеалды, ассоциациялық бейнелер, символдар.

Фреймдік семантика теориясы белгілі бір сөйлеу жағдаятына тән типтік белгілерді жинақтаған кешенді білім жиынтығы - прототипті анықтап, слоттар түрінде құрылымдайды. Прототипке құрылымдық сипат тән [12, 61 б.]. Кез келген заттың, әрекеттің өту сипатының идеалды моделі ұлттық танымда білім қоры түрінде жүйеленген. Тілдің танымда әлемді концептуализациялауына әрі универсалдылық, әрі ұлттық ерекшелік тән. Ұлттық ерекшелік халықтың өмір сүру салтына, тірлік ететін табиғи ортаға, рухани және материалдық құндылықтарына, ұлттық менталитетпен байланысты туындайды [13, 33 б.]. Оны анықтайтын белгілер мен нормалар бар. Оларға типтік белгілер тән.

Типтік белгілері - затқа тән негізгі белгілер, көмекші белгілері, қасиеттері; әрекеттің өту сценарийі, субъектісі, құралы, сипаты, уақыты, объектіге бағытталуы. Олардың әрқайсысы фреймдік семантикалық талдаудың слоттары бола алады. Әр әрекеттің түріне қарай фрейм жекелік сипатта көрінуі мүмкін. Мысалы, *таза жеңу* сөз тіркесін бірнеше деңгейден тұратын фреймдік семантикалық құрылымға бөлуге болады.

1-слот. *Жеңу* етістігі көп мағыналы. Оның айналасына бірнеше мағыналарды жинақтауға болады (соғыста жеңу, жарыста жеңу, байқауда жеңу). Жеңу етістігінің мағынасы оппозициялық қарама-қарсылықта өтетін барлық әрекет түрлерін қамтиды.

2-слот. Ережелердің сақталуы. Жеңу әрекеті топта қабылданған ережелермен байланысты. Бірақ ол ережелерді бұзатын жағдайлар болады. Жеңу әрекетін ереженің сақталу/сақталмауына қарай сипаттауға, бағалауға болады. Жеңіске әкелетін әрекеттер ережеде қаралмаған екінші бір әрекеттердің қабаттасуы мүмкін.

3-слот. Жарыстың аяқталуы. Ойынның ережелері бұзылмады. Төрешілер жарысты таза бағалады. Нақты жағдайда ережені ойыншы сақтады және жеңіске жетті. Бұл - таза жеңіс. Немесе ережелер толық сақталмай, жеңіс әділетсіз жалған болуы мүмкін.

Н.Н.Болдырев фреймдік семантика теориясы сөз мағыналарын талдауды мәнмәтінді тудырған білім қорымен байланыстырып түсіндіруге мүмкіндік беретінін айтады [14,103 б.]. Таным үдерісіне білім қорын жаңа ақпараттармен толықтыру тән. Білім қорындағы мазмұндық өзгерістер сөздің лексикалық мағынасында бейнеленбей, сөйлеу жағдаятымен, сөздің қолданыс аясымен байланысты көрініс табуы мүмкін. Сөздің жаңа сөйлеу жағдаятындағы қолданысы жаңа контекстуалды мағынамен күрделенеді. Таза жеңу тіркесінде *таза* сөзінің негізгі дефинициясы сақталмады. Оның қолданысын тек контексті қатыстыру арқылы талдауға болады. *Таза жеңу* сөз тіркесінің мағынасын сөйлеу жағдаятының қатысуымен, контекстуалды түрде ғана түсінуге, түсіндіруге болады.

Әрекеттерді сөйлеу жағдаятымен байланысты әрекетті *таза не таза емес* деп бағалау қазақ тіліне тән басты ұлттық семантикалық ерекшелік деп қорытынды жасауға болады. Бұл - әлем туралы, оның бинарлы сипаты туралы ұлттық таным -түсінікпен, дамудың қарама-қарсылықтың күресіне құрылатыны туралы пайымдаулардың нәтижесінде қалыптасып, дамыған білім қоры концепт.

Нәтижелер

Ұлттық дүниетаным мәдениетінде шынайы өмірдегі өзгерістер мен құбылыстарды бағалаудың өлшемдері *жақсы мен жаман, дұрыс пен дұрыс емес, адал мен арам, таза -лас/кір* ұғымдары бинарлы қарама-қарсылықта қалыптасқан.

Таза концептісі бір заттың, қасиеттің, әрекеттің басқа белгі, қасиеттермен, әрекеттермен араласпағанын, оның құрамының өзгерген/өзгермегендігін ұжымдық санада қалыптасқан үлгіге сай не сай еместігін анықтайтын

мазмұнға ие категориалды концептілер қатарына жатады. *Таза* категориалды концептісі танымда қабылданған объект туралы үлгі модель мен нақты сөйлеу жағдаятындағы объектінің белгілерін, құрамын, қасиетін салыстыру барысында қалыптасқан білім қоры болып табылады.

Концептіге құрылымдық сипат тән. Құрылымдық аспекті мазмұнымен ерекшеленетін фреймдерден құралады. Фреймдердің жүйесі таза концептісінің когнитивті моделін құрайды.

Таза сын есімі концептінің орталығын құрайды. Таза концептісінің когнитивті моделінің пәндік компонентін «таза» сын есімінің дефинициялық мағыналары құрайды. Тілдік материалдаға жасалған семантикалық талдау пәндік фреймнің күрделі мазмұнын анықтады: қоқым/бөлшектер араласқан/лай араласқан/ міні жоқ/мөлдір/ашық/кірі жоқ

Таза категориалды концептісінің когнитивті моделін ұқсату, салыстыру фреймдік компоненті құрайды. *Таза* концептісінің когнитивті моделі қоспасыз бір субстантанттан тұратын заттың белгісін анықтаудан бастап, қоғамда қабылданған ереже, нормалардың сақталуын бағалайтын, ұлттық танымның концептуалды жүйесіне нақты сөйлеу жағдаяттарының сәйкес/сәйкес емесін өлшейтін идентификациялау, салыстыру, бағалау, атау фреймдік компоненттерінен құралады. Ұлттық танымда тазалық белгісін табиғи құбылыстармен салыстырумен қатар (*судан таза, сүттен ақ*), қоғамның белгілі бір даму кезеңінде идеологиялық құндылық ретінде қабылданған ұғым түсініктермен салыстыру (таза адам таза ниет, қызметін таза атқару).

Таза сөзінің предикат қызметінде келуі бағалаушытық мағынаға ие: жүрегі таза адам, ісі таза қызметкер, сөзі таза, дәулеті таза және т.б.

Таза концептісінің гетерогендік сипаты оның ұлттық концептуалды жүйеге ортақ жалпылық сипатын дәлелдейді.

Ұлттық танымда *тазаны* тану үшін ойлану, талдау керек. *Таза* бірден көрінбейді, оны сезіп, анықтау керек. *Таза* ұғымы ұлттық танымда ойланумен, еңбектенумен парапар қойылады: таза, мінсіз асыл сөз ой түбінде жатады, таза, мінсіз асыл тас су түбінде жатады.

Таза категориалды концептісі этникалық ойлаудың тілдік көрінісі болып табылады. Ол адамның ойлау, әлемді қабылдау, бағалау әрекеті барысында тілдік және тілдік емес құралдар түрінде көрінеді. Олар ұлтқа тән жалпылық сипаты лингвомәдени концептілерді қалыптастырады. Лингво мәдени концептілердің жүйесі әлемнің ұлттық бейнесін құрайды, этникалық ділді қалыптастырады, тілдік тұлғаның типін ажыратады.

Қорытынды

Таза концептісі белгілі бір эталондық сипатқа ие белгілердің сөйлеу жағдаятында орын алуын нақтылайтын категориалды концепт болып табылады. Ол сөйлеуші танымында қоғамда қабылданған нормаларды белгілейді. Қоғамдық нормаларды танитын да, барын-жоғын атайтын да сөйлеуші адам. Өйткені *таза* сөзі нақты бір белгіні, қасиетті атамайды. Таза сөзі - затты /әрекетті бағалаудың қоғамда қабылданған стереотиптенген моделі. *Таза және кір/лас/қара* (ой) деген бағаны беретін - белгілі бір сөйлеу

жағдаятында отырған сөйлеуші адам. Сөйлеуші адамның танымында *таза* сөзімен байланысты қалыптасқан когнитивті модель бар. Бұл модель әр адам үшін жекелік сипатқа ие болғанымен, ұлттық дүниетаным мәдениетінің ортақтығы *таза* сөзімен байланысты ортақ семантикалық модельдерді қалыптастырған.

Таза сөзі кез келген мазмұнды бағалайтын өлшем ретінде аксиологиялық лингвомәдени концептілермен байланысады (таза ар-ождан, жүрек, намыс, достық, туыстық, адам).

Лингвомәдени категориалды концептілерді когнитивті-семантикалық аспектіде талдау, аксиологиялық мәнге ие тілдік бірліктердің ассоциативті семантикалық өрісін анықтау ұлттық дүниетанымның мәдени кодтарын түсінуде маңызды болып табылады.

ӘДЕБИЕТ

- [1] Ахметжанова З.К., Ерназарова З.Ш. Казахская лингвокультура: язык, человек, этнос. – Алматы: Елтаным, 2016. – 286 б.
- [2] Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы: Жібек жолы, 2008. – 356 б.
- [3] Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері: ф.ғ.д. ғылыми дәрежесін алу үшін дайынд. дисс, авторефераты. – Алматы, 2007. – 23 б.
- [4] Карасик В.И. Модельная личность как лингвокультурный концепт. – Тамбов: ТГУ, 2001. – 102 б.
- [5] Степанов Ю.С. Концепты. Тонкая пленка цивилизации. – М.: Языки славянских культур, 2007. – 248 б.
- [6] Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание. – М.: Русские словари, 1996. – 416 б.
- [7] Болдырев Н.Н. Типология концептов и языковая интерпретация. – URL: <http://elar.urfu.ru/handle/10995/42885>
- [8] Пименова М.В. Типы концептов и этапы концептуального исследования // Вестник КемГУ. Т 2. – 2013. – №2(54). – С.127-130
- [9] Карасик В.И. Языковые ключи. – М.: Гнозис, 2009. – 406 с.
- [10] Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 23. – 1988. – 320 с.
- [11] Печникова В., Резникова Т. Чистая типология: олексикализации семантики чистоты в славянских языках. – URL: <https://srl.si/ojs/srl/article/view/3892>
- [12] Заседателева М.Г. Семантическое моделирование фрейма концепта иноязычная компетенция // Вестник Челябинского государственного университета. Филология. Искусствоведение. Вып. 54. – 2001. – №13(228). – С. 60-65.
- [13] Алимжанова Г.М. Сопоставительная лингвокультурология: сущность, принципы, единицы: автореф. дис... докт. филол. наук. – Алматы, 2010. – 47 с.
- [14] Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. Введение в когнитивную лингвистику. – Тамбов: Издательский дом ТГУ, 2014. – 236 с.

REFERENCES

- [1] Ahmetzhanova Z.K., Ernazarova Z.Sh. Kazahskaya lingvokultura: yazyk, chelovek, etnos (Kazakh linguistic culture: language, people, ethnos). – Almaty.: Eltanym, 2016. – 286 s. [in Rus.]
- [2] Mankeeva Zh. Kazak tilindegi etnomadeni ataulardyn tanyndyk negizderi (Cognitive bases of ethnocultural names in the Kazakh language). – Almaty.: Zhibek zholy, 2008. – 356 b. [in Kaz.]

- [3] Uali N. Kazak soz madenietinin teoriyalyk negizderi (Theoretical foundations of Kazakh word culture): dissertation abstract prepared for obtaining the scientific degree of Doctor of Philological Sciences. – Almaty, 2007. – 23 b. [in Kaz.]
- [4] Karasik V.I. Modelnaya lichnost kak lingvokulturnyj koncept (Model personality as a linguistic and cultural concept). – Tambov: TGU, 2001. – 102 s. [in Rus.]
- [5] Stepanov Yu.S. Koncepty. Tonkaya plenka civilizacii (Concepts. Thin film civilization). – Moscow: Yazyki slavyanskikh kultur, 2007. – 248 s. [in Rus.]
- [6] Vezhbickaya. A. Yazyk. Kultura, Poznanie (Language. Culture, Knowledge). – Moscow: Russkie slovari, 1996. – 416 s. [in Rus.]
- [7] Boldyrev N.N. Tipologiya konceptov i yazykovaya interpretaciya (Typology of concepts and linguistic interpretation). – URL: <http://elar.urfu.ru/handle/10995/42885> [in Rus.]
- [8] Pimenova M.V. Tipy konceptov i etapy konceptualnogo issledovaniya (Types of concepts and stages of conceptual research) // Vestnik KemGU. T 2. – 2013. – №2 (54). – S. 127-130 [in Rus.]
- [9] Karasik. V.I. Yazykovye klyuchi (Language keys). – Moscow: Gnozis, 2009. – 406 s. [in Rus.]
- [10] Fillmor Ch. Frejmy i semantika ponimaniya (Frames and semantics of understanding) // Novoe v zarubezhnoj lingvistike. Vyp. 23. – 1988. – 320 s. [in Rus.]
- [11] Pechnikova V., Reznikova T. Chistaya tipologiya: oleksikalizacii semantiki chistoty y slavyanskikh yazykah (Pure typology: semantic purity of lexicalization in Slavic). – URL: <https://srl.si/ojs/srl/article/view/3892> [in Rus.]
- [12] Zasedateleva M.G. Semanticheskoe modelirovanie frejma konepta inoyazychnaya kompetenciya (Semantic modeling of the frame in foreign language competence) // Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filologiya. Iskusstvovedenie. Vyp. 54. – 2001. – №13 (228). – S. 60-65. [in Rus.]
- [13] Alimzhanova G.M. Sopostavitelnaya lingvokulturologiya: sushnost, principy, edinicy (Comparative Linguistic Culture: essence, principle, unit): dissertation abstract ... doctor of philological sciences. – Almaty, 2010. – 47 s. [in Rus.]
- [14] Boldyrev N.N. Kognitivnaya semantika. Vvedenie v kognitivnuyu lingvistiku. (Cognitive semantics. Introduction to cognitive linguistics). – Tambov: Izdatelskii dom TGU, 2014. – 236 s. [in Rus.]

ФРЕЙМОВЫЙ АНАЛИЗ СЕМАНТИКИ КОНЦЕПТА «ТАЗА» В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

*Ерназарова З.Ш.¹, Ерназарова Г.Ш.²

*¹ док. фил. наук, профессор, Университет КИМЭП

Алматы, Казахстан, e-mail: ezauresh@kimep.kz

² канд. фил. наук, Кызылординский Государственный Университет
им. Қорқыт-Ата, Кызылорда, Казахстан, e-mail: guliya-09@mail.ru

Аннотация. В данной статье исследуется категориальный концепт *таза* (чистота/чистый) в казахском языке.

Целью исследования является анализ и описание категориального концепта *таза* в казахском языке в когнитивно-семантическом аспекте.

Методами исследования являются метод анализа дефиниции, метод фреймово – семантического анализа и лингвокультурный метод. Языковыми данными исследования являются словарные дефиниции ключевой лексемы концепта *таза*, содержащиеся в толковых словарях казахского языка и данные языкового корпуса «Алматы қазақ тілі корпусы». Особое внимание было обращено к контекстуальным выражениям концепта *таза*, позволяющим подчеркнуть важность данного концепта в культуре казахского народа.

Общим категориальным признаком языковых материалов является сема *таза*, которая актуализируется при наличии оппозиции: «честный» - «нечестный», «чистый» - «грязный», «справедливый» - «не справедливый». Был проведен семантический анализ слова *таза* в разных словосочетаниях и фразеологизмах и синонимических рядах. Концепт, являясь когнитивной структурой, вербализуется во фреймах, что послужило выбором фреймового анализа в качестве метода исследования.

Результаты исследования позволяют утверждать, что оценивание объектов познания с позиции «таза /таза емес» (чистый/нечистый) формировал этнический концепт таза в казахском языке. Концепт таза в рамках антропоцентрической парадигмы имеет многогранную сущность, отражающую различные ключевые философские и социально-культурные аспекты бытия казахского народа.

Теоретическая значимость исследования заключается в том, что оно дополняет ряд исследований по описанию концептов казахской языковой картины мира в аспекте лингвокультурологии.

Практическая значимость исследования определяется тем, что результаты анализа категориального концепта *таза* могут быть использованы в лекционных и семинарских курсах по лингвокультурологии, а также при преподавании казахского языка как второго.

Ключевые слова: таза, культура, мировоззрение, категориальный концепт, семантика, фрейм, слот, этнический компонент

FRAME ANALYSIS OF THE SEMANTICS OF THE CONCEPT "PURE" IN THE KAZAKH LANGUAGE

*Yernazarova Z.Sh.¹, Yernazarova G.Sh.²

*¹Doctor of Phil. Sc., Professor, KIMEP University, e-mail: ezauresh@kimep.kz

²Candidate of Phil. Sc., Kyzylorda State University named after Korkyt Ata Kyzylorda, Kazakhstan, e-mail: guliya-09@mail.ru

Abstract. This article explores the categorical concept of *taza* (purity/pure) in the Kazakh language.

The purpose of the study is to analyze and describe the categorical concept of purity in the Kazakh language from the cognitive-semantic aspect. The research methods are definition analysis method, frame-semantic analysis method and linguocultural method. Dictionary definitions of the key lexeme of the purity concept, contained in explanatory dictionaries of the Kazakh language, and data from the language corpus “Almaty Kazakh Tili Corpusy” were base of linguistic data of the study.

Contextual expressions of the purity concept, provided in the article, allows us to emphasize the importance of the purity concept in the Kazakh culture. A common categorical feature of linguistic materials is the seme of the purity, which is actualized in the presence of opposition: “honest” - “dishonest”, “clean” - “dirty”, “fair” - “unfair”. A semantic analysis of the word *taza* was carried out in different phrases and phraseological units, as well as in synonomic series. The concept, being a cognitive structure, is verbalized in frames, which was the reason for the choice of frame analysis as a research method.

The results of the study allow us to assert that the assessment of objects of cognition from the view of “taza/taza emes” (pure / unclean) formed the ethnic concept of purity in the Kazakh language. The concept of the purity within the anthropocentric paradigm has a multifaceted essence, reflecting various key philosophical and socio-cultural aspects of existence of Kazakh people.

The theoretical significance of the study lies in the fact that it complements a number of Kazakh linguistic worldview concepts studies in the aspect of linguoculturology.

The fact that the results of the analysis can be used in lectures and seminar courses on cultural linguistics, as well as in teaching Kazakh as a second language is practical significance of the study.

Keywords: taza (purity, pure), culture, worldview, categorical concept, semantics, frame, slot, ethnic component

Статья поступила 27.01.2024